

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

BAXŞIYEV HƏSƏN HÜSEYN oğlu

**AZƏRBAYCAN VƏ RUS FRAZEOLÖGİYASININ
MÜQAYİSƏSİ VƏ FRAZEOLÖJİ LÜĞƏTLƏRİN
TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ**

10.02.19- Dilçilik nəzəriyyəsi

**Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ- 2005

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan Dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru,
prof. M.Ə. Mahmudov

Filologiya elmləri doktoru,
prof. B.Ə.Xəlilov

Filologiya elmləri doktoru,
prof. E.S. Məmmədova

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universiteti.

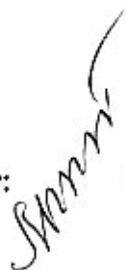
Müdafiə "3" may 2005-ci il tarixdə saat 14⁰⁰ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Şuranın (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: 7/143, Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 31, 5-ci mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat "28" mart 2005-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor:

Q.I. Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dissertasiya dilçilik elmində sərbəst bir sahə kimi özünə mövqe tutan frazeologiya bəhsinə, onun təşəkkülünə, rus dili ilə qarşılıqlı müqayisəsinə və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərinə həsr edilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Aktual cəhətlərdən biri orasındadır ki, Azərbaycan dili müstəqil Respublikamızın dövlət dili elan edildikdən sonra istər dövlət müəssisələri, istərsə də şəxsi istehsalat birlikləri və eləcə də xarici ölkə şirkətlərinin əməkdaşları, Azərbaycan ədəbi dilində sərbəst danışmalı, mükəllimə zamanı dilin ən mühüm incəliklərini dərk etməli və dil mədəniyyətinin daşıyıcısı olan frazeologiyasını dərinlən mənimsəməlidir.

Azərbaycan dili frazeoloji ifadələrlə zəngin olan bir dildir. Başqa dillər kimi Azərbaycan dili də fəal inkişaf etməkdədir. Onun lüğət fondu və lüğət tərkibini mənimsəmək üçün leksikoqrafik vəsaitlərin (lüğətlərin) tərtib edilməsi və geniş xalq kütləsinə təqdim edilməsi vacib məsələlərdən biridir. Frazeologiya üzrə ikidilli (rus və Azərbaycan) lüğətlər 30-40 il bundan öncə tərtib edildiklərinə görə, müddəaların çoxu mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və yenidən işlənilib hazırlanmalarına ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin akademik izahlı frazeoloji lüğəti indiyədək tərtib edilməmişdir. Mövzunun aktuallığına ikinci şərti məhz frazeoloji lüğətlərin (istər izahlı, istərsə də müqayisəli) təfsiri problemidir.

Çox uzun müddət (70 il) Sovetlər imperiyası hökmüranlığı altında yaşadığımız dövrdə ikinci ana dili hesab etdiyimiz rus dilinin Azərbaycan dilinə etdiyi təsir nəticəsində çoxlu ifadələr vardır ki, onlar tərcümə və ya kalka zamanı təhriflərə məruz qalmışlar. Məqsədimiz bu cür ifadələrə aydınlıq gətirmək üçün Azərbaycan və rus dillərinin frazeoloji sistemində qarşılıqlı müqayisə aparmaq olmuşdur ki, bunu da mövzunun aktuallığında üçüncü şərt kimi qəbul etmək olar.

Son illər funksional-semantik dil sistemlərinin müqayisəli-tipoloji baxımdan öyrənilməsinə marağın artması da dissertasiyanın mövzusunun aktuallığından xəbər verir.

Müxtəlif quruluşlu dillərin materialı əsasında konkret qrammatik-leksik sahələrin, o cümlədən də frazeologiyanın struktur-tipoloji planda öyrənilməsi, bu istiqamətdə kompleks tədqiqatların aparılması üçün geniş imkanlar yaradır.

Dilçilikdə çoxobeyktli sahə sayılan frazeologiya sisteminin müqayisəli analizi ümumi nəzəri baxımdan bir problem kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan və rus dillərində mövcud olan frazeoloji sistemi müqayisəli surətdə analiz etmədən, onlara məxsus ümumi və spesifik cəhətləri araşdırmadan, lüğət tərtibi prinsiplərindən və frazeoloji vahidlərin semantizasiyasından danışmaq yəqin ki, tez olardı. Müqayisəli analizə başlamadan əvvəl frazeoloji vahid anlayışının özünə aydınlaşdırmaq lazımı gəlir. Ona görə sərbəst və sabit söz birləşmələrinin eləcə də sözün dildə və nitqdə ifadə etdikləri funksiyaları, araşdırıb frazeologiyaya keçid prosesinin analizindən sonra onların arasında olan fərqlər aydınlaşır və dil vahidi kimi frazeologizim özünə təşəkkül tapır ki, o da təqdim etdiyimiz həmin işin problemlərinin həllində aktual məsələlərdən biridir.

Azərbaycan və rus dillərinin frazeologiyasının müqayisəli lingvistik şərhində ümumi və spesifik milli cəhətlərin aşkar edilməsi vacibdir ona görə ki, başqa sistemli dillər də olsa (Azərbaycan və rus dilləri) uzun müddət kontaktda olmuş və, təbii ki, bütün sahələrdə, o cümlədən də frazeologiya sahəsində biri-birinə qarşılıqlı təsir bağışlamışlar.

Tədqiqatın yeniliyi. Azərbaycan və rus dilçilərinin materialı əsasında frazeologiyanın tərkibinə daxil olan sabit söz birləşmələrinin müqayisəli-tipoloji planda tədqiqindən, frazeoloji lüğətlərin tərtibində istinad ediləsi əsas prinsiplərin və eləcə də lüğətə daxil ediləsi frazeoloji vahid növlərinin seçilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatda Azərbaycan və rus dillərinin frazeoloji sisteminə ümumi və milli cəhətləri təyin etməkdən ötrü frazeoloji vahidlərin yaranması, onların leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri də diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan dili ilə rus dilində frazeoloji vahidlərin qarşılaşdırılmasında aşkar edilmiş fərqli cəhətlər dissertasiyada öz əksini tapmışdır.

Bu əsər Azərbaycan və rus frazeologiyasının bütöv, sistemli şəkildə tədqiqi və onların başlıca xüsusiyyətlərinin monoqrafik araşdırılması sahəsində ilkin tədqiqatdır.

Tədqiqatda birinci dəfə olaraq frazeologiya sahəsində hər iki dilin (Azərbaycan və rus) qarşılaşdırılmasının yaranması və inkişaf yolları nəzərdən keçirilmiş, növ xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, ayrı-ayrı leksikoqrafiya nümunələri analiz edilmiş, onların müəllifləri və tərtib edilmə tarixləri dəqiqləşdirilmişdir.

Dissertasiya işində növbəti yenilik – frazeoloji materialın leksik-grammatik təsnifində müxtəlif quruluşlu dillərdə leksik-semantik informasiyanın verilməsi prosesi barədə fikrin söylənilməsidir.

Tədqiqatın daha bir yeniliyi frazeoloji vahidlərin şifahi və yazılı nitqdə tətbiq edilmə xüsusiyyətləri və eyni zamanda qarşılaşdırma hər iki dilin özünəməxsus milli xarakter daşımasını aşkar etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin yazılmasında əsas məqsəd frazeologiyanın Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqlı tədqiqatından və frazeoloji izahlı lüğətin tərtib edilmə prinsiplərini təyin etməkdən ibarətdir. Bununla əlaqədar, görülmüş işlər araşdırılmalı və istər rus, istərsə də Azərbaycan dilində bu sahənin inkişaf yolları nəzərdən keçirilməli idi. Bütün bunlar, eləcə də tədqiqat obyektini olaraq seçilmiş frazeoloji vahidlər dissertasiyada əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Dissertasiyanın üsulu, nəzəri və praktik əsasları. Axır zamanlar tekstoloji, lingvistik araşdırmaları onlardakı əsas müddəalar təşkil edir. Tədqiqat işi müqayisəli üsulla aparılmış, tərcümə əsərlərinin tekstoloji-filoloji xüsusiyyətləri və faktları, həmçinin dilimizin frazeologiya materialları rus dili ilə qarşılaşdırma vasitəsilə yerinə yetirilmişdir. Araşdırma məsələlərinin tədqiqatında tərcümələrlə orijinalın mətnləri müqayisəli şəkildə aparılmışdır ki, bu da əslində tərcümə məsələlərinin tekstoloji-filoloji araşdırılmasında mühüm üsul hesab edilir.

Həmin bu üsul mətn dilçiliyinin tədqiqı, həmçinin analoji elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün faydalı sayıla bilər. Dissertasiya dilçiliyin ən təzadlı və bir sıra məsələlərin mübahisəli sahəsi olan frazeologiyadan bəhs edir ki, problemlərin araşdırılmış nəticələri leksikologiya, nəzəri qrammatika, tərcümə nəzəriyyəsi, praktik tərcümə, mətnin şərhı fənnlərinin tədrisində universitetlərin müvafiq fakültələri üçün dərslık və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyada qoyulmuş problemlərin araşdırılması izahlı lüğətlərin hazırlanması üçün qiymətli fikirlər irəli sürülür. Tədqiqatda verilmiş frazeoloji vahidlərin izahlı və ikidilli lüğətlərin tərtibi prinsipləri də həmçinin leksikoqraflar tərəfindən istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Qədim zamanlardan indiyədək dildə frazeoloji vahidlərin mövcud olması və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsində rolu barədə bütün elmi və bədii ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələr, filosof və dilçi alimlərin frazeoloji vahidlər barədə yürütdükləri

fikirlər, frazeologiyanın təşəkkül tapma dövründə bütün tədqiqatlar, əlyazmaları və leksikoqrafik vasitələr dissertasiyasının başlıca material mənbəini təşkil edir. Azərbaycan və rus dili şivə xüsusiyyətlərinə aid folklor materiallardan da tədqiqat mənbəi kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələrinin əməli təsdiqi (aprobasiyası). Müxtəlif elmi konfranslarda edilən məruzələrdə, dilçiliyə həsr edilmiş məcmuə və elmi xəbərlərdə, eləcə də Azərbaycan Respublikasında və ondan kənar da çap edilmiş jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdə və dissertasiyanın əsas mahiyyətini əks etdirən monoqrafiyalarda öz əksini tapmışdır.

Müdafiəyə təqdim edilən müddəalar:

1. Müqayisə olunan dillərdə frazeologiyanın semantik-qrammatik aspektə kateqoriyalara bölünməsi nəticəsində ümumi və spesifik hallar aşkar edilərək xarakterizə olunur.

2. Azərbaycan və rus dillərində ayrı-ayrı dil səviyyələri leksik-semantik mənalarda reallaşmasında müxtəlif mövqe tutur və ayrı-ayrı funksional-semantik mikrosahələrdə müxtəlif intensivliyə malik olması prosesi daxil edilir.

3. Frazeoloji mənanın reallaşmasında semantik faktorlarla yanaşı funksional-üslubi faktorlar da mühüm rol oynayır.

4. Həmin bu yuxarıda göstərilən əlamətlərin müddəaları frazeoloji lüğətin tərtibində nəzərə alınmalıdır.

5. Frazeoloji vahidlərin lüğətə daxil edilməsində lüğətin tərtibi prinsip və düzülüş qaydaları diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsildən, nəticə və biblioqrafiyadan ibarətdir.

Əsərin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekti, predmeti, məqsədi vəzifələri, elmi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti və bir sıra digər problemlər şərh edilir.

Frazeologiyanın yaranma tarixi, inkişaf dövrü, mahiyyəti, obyekti və həcmindən bəhs edən Birinci fəsil "Frazeologiyanın yaranması, mahiyyəti və təsnifi" adlanır, altı paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragraf "Söz birləşmələri və onların xüsusiyyətləri" başlığı altında söz birləşmələrinin yaranması barədə nəzəriyyə və onun təşəkkül tapması barədə dilçi alimlərin yürütdükləri fikirlər öz əksini tapmışlar. Söz birləşmələrinin sözlə fərqləri aydınlaşdırılmış və onların bir dil vahidi kimi formalaşması sərbəst və sabit şəkildə çıxış etməsi təfəssilatı ilə şərh edilmişdir.

Sabit söz birləşmələrinin sərbəst söz birləşmələrindən bir neçə fərqləndirici əlamətləri, o cümlədən formasının sabitliyi, hansısa bir nitq hissəsi ilə uyğunluğu, cümlədə sintaktik rol, yaddaşdan hazır vəziyyətdə təqlid olunması, başqa dillə hərfi tərcümə olunmaması, xarici xarici görünüşdə isə sərbəst söz birləşməsi kimi, qrammatik cəhətdən biri-biri ilə bağlı iki və daha artıq komponentdən ibarət olması konkret misallarla şərh edilmişdir. Bu bəhsdə V.V.Vinoqradovun¹ təsnifi-ni əsas götürərək Azərbaycan frazeoloji materialı rus dilinin frazeoloji birləşmələri ilə qarşılıqlı olaraq, kateqoriyalara bölünmüşdür.

Türk dilində sabit söz birləşmələri probleminə toxunan A.N.Kononovun² maraqlı fikirləri analiz edilib, xüsusi nəticələr çıxarılmışdır. Frazeoloji söz birləşmələrinin əlamətlərini qeyd etdikdə, onların tərkibində müstəqim mənalı komponentləri adətərkibli düzəltmə xəbəri olan sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır, eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, köməkçi fella düzəldilmiş mürəkkəb xəbər yeni bir mənada frazeologiya göstəricisi kimi çıxış edir.

Ayrı-ayrı, ələlxüsus müxtəlif sistemli dillərdə söz və ya frazeoloji vahidlərdə bu və ya digər semantiki ümumilik istisna edilmir. Frazeoloji vahidlərin semantikasında və obrazlılığında ümumilik, qeyd edildiyi kimi, müxtəlif xalqlarda təfəkkürün ümumi xarakter təsviri əlaqələrin ümumiliyindən xəbər verir və bu da müxtəlif xalqlarda oxşar

¹ В.В.Виноградов. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. История советского языкознания, М., 1988 (стр.282-288)

² А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.Л. 1956 (стр.373)

əşya, hadisə və əhvalatların mövcud olmasından irəli gəlir. Lakin həmin söz və söz birləşmələrində hər xalqın özünəməxsus dil sisteminin olduğunu istisna etmir.

Akademik F.V.Şerbanın dediyi kimi: "Bir dilin sözləri sadəcə olaraq başqa dilin sözləri nəinki uyğun gəlmir, əslə onlarla son dərəcə cürbəcür mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərdə olurlar"¹.

Frazeoloji söz birləşmələrinin leksik-semantik analizi müxtəlif dillər üçün ümumi xarakterli bir neçə qanunauyğunluğu aşkar etmişdir.

Sərbəst söz birləşmələrinin frazeoloji söz birləşməsinə keçməsi ictimai amillərlə şərtlənməsilə və eyni zamanda dilin daxili qanunlarına tabe olmağı ilə bağlıdır.

Söz birləşməsi frazeologiya kateqoriyasına keçən kimi semantik-struktur cəhətdən məhdudiyyətə uğrayır və frazeologizmə xas olan təkaməllilik (monosemiya) əldə edir. Bir dilin leksik-semantik sistemində keçdikdə, frazeoloji söz birləşmələrində milli dil parlaq surətdə özünü göstərir. Odur ki, frazeoloji vahidləri bir dildən başqa dillə tərcümə etdikdə çoxlu çətinliklər yaranır ki, bu xüsusi tərcümə kompleksi tələb edir.

Birinci fəslin ikinci paragrafı frazeologiyanın dilçilik elmində sərbəst bir sahə olduğundan bəhs edir. Dilçi alimlərimiz frazeologiyanı gah leksikologiyaya, gah semasiologiyaya, bəzən də folkloristikaya aid edirdilər.

İsvəçrə alimi Şarl Balli² fransız dilinin frazeologiyasını analiz edərək, üç əsas qrupunu təyin etmişdir: a) adi birləşmələr; b) frazeoloji birləşmələr; c) frazeoloji birlik. Ş.Ballinin bu təşəbbüsü frazeologiyanın təşükkülü və inkişafında çox böyük addımlar idi. O, ilk dəfə olaraq, frazeologiyaya sərbəst dilçilik şöbəsi kimi yanaşaraq, frazeologiyanın həcmnin təyin edilməsində semantik birləşməni əsas meyar götürərək, frazeologiyanın sinxronluğuna yol açmışdır.

Frazeologiyanın təsnifində, bir addım geri də olsa, İ.M.Vulfriusun³ təsnifi (idiomlar, atalar sözləri və sintaktik qaydaları pozan idiomatizmlər) semantik bitişikliyi pozsa da, dilçilik elmində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

¹ Л.В.Щерба. Опыт общей лексикографии из-во АН СССР 1940 №3, стр.99-100.

² Ш.Балли. Французская стилистика (перевод с французского). М.Л.1961.

³ И.М.Вильфюис. К вопросу классификации идиомов. Сб. Русский язык в советской школе, №6, 1929.

Semantik bütövlüyə əsaslanaraq İ.S.Abakumov¹ sabit söz birləşmələrini iki yerə ayırır: a) mənası komponentlərinin mənası ilə uyğun gəlməyə idiomlar; b) bir neçə sözdən ibarət adlar (dəmir yol, quzu qulağı; xoruz gülü və s.).

Frazeologiya materialının təsnifində yeni bir mərhələni V.V.Vinoqradov² açmışdır. O, frazeoloji vahidlərin semantik strukturunu təyin etmiş və frazeoloji vahidləri üç qrupa ayırmışdır: a) frazeoloji qovuşma; b) frazeoloji birlik; c) frazeoloji birləşmə.

Bundan sonra frazeologiya sahəsinə həvəs artmış, çoxların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Alimlərdən bəziləri formalaşmış bir fənn kimi frazeologiyanın mövcudluğunu inkar edirlər. (V.N.Teliya, 142)³, bəziləri isə müxtəlif dil sahələrinə aid edirlər. L.A.Bulaxovski (62)⁴ semaseologiyanı sərbəst dilçilik sahəsi hesab etmir.

A.V.Yakovlevskaya: "Frazeologiya geniş miqyasda leksikologiyanın birləşməsidir, daha doğrusu leksikologiya + semasiologiya" fikrini irəli sürür⁵.

A.M.Babkin (51)⁶ çox düzgün qeyd edir ki, frazeologiya leksikologiyanın çərçivəsinə sığmır.

A.İ.Smirnitski (134)⁷ frazeologiya materialının tərkibinə ənənəvi idiomları daxil edir. A.İ.Yefimov (78)⁸ isə frazeologiyayı üslubiyyətə daxil edərək, bədii əsərlərin üslub forması hesab edir. Professor Turunov (146)⁹ başqa dilçilik fənnləri kimi frazeologiyaya lingvistika elmində vətəndaşlıq verilməsini tələb edir.

Bizim fikrimizcə frazeologiyaya artıq avtonomluq verilmişdir. İndi onun üzərində daha da dərinlən semantik üslubi və qrammatik cəhətdən tədqiqat işləri aparmaq lazımdır.

¹ И.С.Абакумов. Устойчивые сочетания слов. ЖЗН. "Русский язык в школе", №1, 1936

² В.В.Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. "Труды юбилейной сессии ЛГУ", Л., 1946.

³ В.Н.Телия. Что такое фразеология, из-во "Наука", М., 1966.

⁴ Л.А.Булаховский. Введение в языкознание, учпедгиз, М., 1954.

⁵ А.В.Яковлевская. Понятие фразематики современного русского языка. Материалы по межвузовской конференции педвузов. Поволжья,1958.

⁶ А.М.Бабкин. Русская фразеология, ее развитие и источники, из-во "Наука", Л., 1970.

⁷ А.И.Смирницкий. Лексикология английского языка из-во "Литература на иностранных языках", М., 1956.

⁸ А.И.Ефимов. Стилистика русского языка из-во "Превещение", 1969

⁹ Турсунов. "Фразеология Узбекского языка" См. "Вопросы фразеологии", новая серия 106, Самарканд, 1961, стр.8.

Dilimizdə leksik vahidlər (sözlər) frazeoloji vahidlərlə (frazeologizmlərlə) yanaşı yaşayır və hərəsi bir sərbəst dil olaraq, ünsiyyət vasitəsi kimi nitqdə istifadə edilir.

Frazeoloji vahidlər dil mədəniyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Dilçilik elmində frazeologiyanın, həcmi müəyyən etmək mübahisəli olsa da, frazeoloji material iki anlayışda – dar çərçivədə və geniş miqyasda qəbul edilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin 3-cü bəndində frazeoloji vahidin dildə və nitqdə ifadə etdiyi funksiyasından danışılır, daha doğrusu leksik və frazeoloji vahidlərin dildə yerinə yetirdikləri vəzifələrdən, onların ümumi və fərqləndirici əlamətlərindən bəhs edilir.

Ünsiyyət prosesində leksik vahid (söz) və frazeoloji vahid struktur cəhətcə müxtəlif olsalar da, eyni funksiya daşıyırlar. Söz tək leksemdən, frazeoloji vahid isə iki və daha artıq mənalı sözdən ibarət olur. Frazeoloji vahid bir məfhum ifadə edərək, bir sözlə əvəz edilə bilər və yaxud bir söz birləşməsinin yerində işlədilərək, analitik anlayış ifadə edir. Məsələn: *dabanını qırmaq* (ləkələmək) – *бросать тень* (омрачать); iki cüt bir tək (çox az) – *раз два и обчелся* (слишком мало); *adda-budda* (qarmaqarışq) – *с пятого на десятое* (беспорядочно); *ələ-bələ* (əhəmiyyətsiz); *так себе* (неважно) və s.

Frazeoloji vahid yalnız genetik cəhətdən, mənşəcə söz birləşməsi hesab edilə bilər. Çünki o, konkret söz birləşməsinin və yaxud cümlənin mənasının dəyişdirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Həqiqətən də frazeoloji vahidlərin yaranması və dildə tətbiq edilməsi mənbələri konkret olaraq söz birləşmələrinin başqa cür dərk etmə prosesi ilə bağlıdır.

Onların əsl orijinalı ilk əvvəl öz həqiqi mənalarda işlədilirdi. Məsələn, vəzifə onunçun yağlı tikədir cümləsində frazeoloji vahid yağlı tikə genetik cəhətdən öz prototipi ilə uyğun gəlir. Götürək rus dilində *смаывать удочки* (balıq tutmaq peşəsindən) Bu cür söz birləşməsinin frazeoloji vahid sırasına keçməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Lakin frazeoloji vahidlərin sxem və model formada yaranmasına da rast gəlirik. Məsələn, *zəhər tuluğu*; *başı uca*; *iki cüt, bir tək* və s.

Rus dilində müqayisə et: *братся за ум; закручивать мозги; раз-два и обчелся* и т.п.

Birinci fəslin üçüncü paragrafi frazeoloji vahidin variantlaşmasından bəhs edir. Frazeologizmin komponentlərinin variantlaşması, daha doğrusu komponentlərin dəyişdirilməsi xüsusiyyəti formaca

müxtəlif olur. bəzən forma dəyişikliyi frazeologizmin bir komponentini, bəzən də bütün komponentləri əhatə edir. Prinsip etibarilə frazeoloji vahiddə komponentlərin hər biri variantlaşa bilər, bu və ya başqa dəyişikliklərə məruz qala bilər.

Frazeoloji vahidlərdə komponentlərin dəyişməsi cürbəcür olur:

1. Formal dəyişiklik (ağlına başına yığmaq /toplamaq/, dünya başına dolanmaq /fırlanmaq/ və s.);

2. Frazeoloji vahidlərin komponentlərin leksik dəyişikliyi (əl ayağı soyumaq (süsləşmək); əl atmaq (açmaq). Rus dilində – можно (словно) аршин проглатил;

3. Tərkib və forma üzrə frazeoloji vahidlərin komponentlərinin dəyişikliyi (qarışıq variant) – gününü başa vurmaq (vermək) – gününü axşam etmək. Rus dilində – проливать (бросать) свет (на что) и т.д.

Birinci fəslin dördüncü paragrafı frazeoloji vahidlərin leksik mənaalarına həsr edilmişdir. Frazeoloji söz birləşməsində komponentlərin mənalari dəyişib bir yerə axaraq, ümumi bütöv bir məna yaradır. Bütöv mənaya keçmə prosesi bəzi birləşmələrdə asanlıqla aşkar edilir, başqalarında isə qaranlıqda qalaraq heç də gözü çəpmir. Sərbəst söz birləşmələrinin sabit söz birləşmələrinə keçməsinə təradən şərtlərə fikir verək.

Birləşmə nəticəsində əmələ gəlmiş yeni məna ilə real əhvalatlarla bağlı sərbəst söz birləşmələri arasında yaranan təsəvvür əsas şərtlərdən biridir. Təsəvvürün yaranması dilin inkişafında mühüm amildir. O, sözlərin çoxmənalılığını (polisemiya) zənginləşdirir, çoxlu mənalara yaradır və bəzən bu prosesdə sözlər arasında olan fərqlərin itməsi kimi hallar müşahidə edilir. Bu assosiativ amil sayəsində müəyyən birləşmələr sərbəst söz birləşməsi sırasına keçir. Məsələn, ayağa qalxmaq ifadəsinin hərfi tərcüməsi “встать на ноги”. Azərbaycan xalqının tarixi ictimai mənşəyi ilə tanış olduqda, bu sərbəst ifadənin semantik dəyişməsi aydınlaşır. Adı mənşətdə azərbaycanlılar ayaqlarını altına qoyub, bardaş qurub oturardılar. Deməli vəziyyətin dəyişməsinin ilk addımı ayağa qalxmayaqdır. Əgər bir təhlükəli vəziyyət yaranarsa, hamı tez ayağa qalxmaqla, onun qarşısını almağa hazır olmağı bildirməkdir. Buradan da yeni məna – ayağa qalxmaq – “восстать” yaranmışdır (azadlıq uğrunda qalx ayağa, ey millət!) eyni zamanda həmin o mənada ayağa qalxmaq – “восстать” feli söz birləşməsi baş qaldırmaq kimi ifadə də müstəqim mənada (поднимать голову) işlədilir.

Bəzi hallarda frazeoloji vahid olavə sərbəst söz birləşməsi pilləsindən yan keçərək əmələ gəlir. Onlar sərbəst söz birləşmələrinin frazeoloji vahidlər sırasına keçməsində yaranan obrazlılığın nəticəsində baş verir. Məsələn, pas basmaq “покрываться ржавчиной”. Onun funksional fəaliyyəti “uzun müddət fəaliyyətsizlikdən əvvəlki qüvvəsini itirmək” mənasında burada müstəqim bir mənə ilə itirilmiş əlaqə açıq – açıqna görünür. Funksional mənada rus frazeoloji birləşməsi **положить под сукно** – “uzaq yeşiyə atmaq” mənasında hər iki dildə “hər hansı bir şikayətə məhəl qoymamaq və kənara atmaq” mənasında işlədilir. Obrazla funksional mənə arasında olan təsviri əlaqə ehtimal edir ki, frazeoloji söz birləşməsinə həyatilik, ona sabitlik verir, uyğun hadisələrdə onun tətbiq edilməsinə geniş imkanlar yaradır.

İctimai əsaslandırılmış dərk etmə frazeoloji birləşmələrin yaranması və inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ikinci şərt kimi qəbul olunur.

Üçüncü şərt söz birləşməsinin dəyişməsi nəticəsində yeni mənanın tətbiq edilmə tezliyi və nitqdə praktik olaraq möhkəmlənməsidir. Frazeoloji vahidləri bəzən “qanadlı ifadələr”, “hikmətli sözlər” adlandırırlar ki, bu da onların istər adsız, istərsə də müəyyən şəxsin adı ilə bağlı, onun əsərlərindən çıxarılmış obrazlı ifadələrin gəlirli olmasından, nitqdə tətbiq etmə aktuallığından asılı olaraq işlədilməsi müəyyən edilir.

Dördüncü şərt mücərrədlik və ümumiləşdirmədir. Bu şərt üçüncü şərtlə bağlıdır, lakin özünün də ayrıca xüsusiyyətləri vardır. Söz birləşmələrinin əmələ gəlmə və inkişafı hərli mənanın yeni şəraitə uyğun birləşmə əlaqəsi olmağına baxmayaraq, tezliklə frazeoloji vahidin yaranmasına görə konkret mənasından ayrılır, mücərrədləşir, ümumiləşmə xarakteri əlavə edilir. Beləliklə, ilkin mənası zəifləyir, tamam anlaşılmaz vəziyyətə düşür. Mücərrədlik və ümumiləşmə prosesi – söz birləşməsinin varlığı (yanaşması) üçün mühüm bir amildir. Bu problemin daha dərinədən öyrənilməsində mücərrədlik və ümumiləşmənin xarakterində olan müxtəliflik dərəcəsi açıqlanır. Məsələn, Azərbaycan dilində bir çox sabit söz birləşməsi vardır ki, onlar dini, mövhumat xarakteri daşıyır: imana gəlmək – hərli mənada “İslamı qəbul etmək” funksiyasında mənası “ağıllı, kamallı, tədbirli ehtiyatlı soyuqqanlı olmaq”; əl basmaq (Quran nəzərdə tutulur) funksional mənası “and içmək”; şəhadət gətirmək “İslam dininə ibadət məqsədilə kəlam söyləmək”; namaz qılmaq “ibadət etmək” mənasında.

Bunlardan əvvəlki iki ifadə (imana gəlmək, ol basmaq) neytral mənədir. O barədə ki, onların dini mənbələri hiss edilmir. Bu da onların mücərrədliyini, daha doğrusu abstrakt mənada olmasını – ümumiləşdirici olmasını göstərir. Axırındakı iki ifadə (şəhadət gətirmək, namaz qılmaq) isə dinlə bağlı olan sahədə işlədildiklərinə görə zəif abstraksiya və ümumiləşmə funksiyasındadır.

Beşinci şərt frazeoloji söz birləşməsində əsas mənadan başqa əlavə mənə çaraları mövcuddur ki, onlar üslubi mənələrdir. Bu mənə çaraları parlaqlıq, əyanilik, emosionallıq, obrazlılıq üçündür. Məsələn, *gözdə qulaqda olmaq* – “gərgin surətdə, diqqətlə güdmək” mənəsində. Görünür ki, eyni bir mənə adi prozaik vasitələrlə emosional obrazlı ifadələrin – frazeoloji vahidlərin arsenalına daxil olan nitq vasitələri ilə reallaşa bilər.

Frazeoloji vahidlər həmişə əlavə mənə çaralarına mənsubdur, lakin unutmamalıyıq ki, frazeoloji vahidlərdən həmişə istifadə edilmir. Ciddi sənədləşdirmədə frazeoloji vahidlər işlədilmir.

Altıncı şərt frazeologizmlərin *özək komponentlərinin çoxmənalı olmasıdır*. Fəl *özəkli* frazeoloji söz birləşmələrini leksik – semantik planda tədqiq edərkən frazeologizmlər lüğət fondundan *özək komponenti çoxmənalı* olan frazeoloji vahidlər götürülmüşdür. Bir qayda olaraq, frazeoloji vahidlərin yaranması *özək komponentin əsas mənası ilə deyil, frazeoloji əlaqəsi olan əsas mənə çaralarına məxsus əlavə mənələrlə bağlı olur*. Əlavə mənə çaralarının müxtəlif situasiyalarla bağlı olması dissertasiyada təfəssatı ilə şərh edilmişdir.

Birinci fəslin beşinci paragrafı frazeoloji materialın *leksik-grammatik təsnifatına həsr edilmişdir*. Dissertasiyada frazeoloji material səkkiz kateqoriyaya bölünmüşdür ki, bu da leksikləşmiş frazeoloji ehtiyatı tam əhatə edir. 1) *Substantiv (ismi) frazeoloji vahidlər*; 2) *Fəli frazeoloji birləşmələr*; 3) *adyektiv frazeoloji vahidlər*; 4) *Zərfi (adverbial) frazeoloji vahidlər*; 5) *Statual frazeoloji vahidlər*; 6) *(yarımqrup) komparativ frazeoloji söz birləşmələri*; 7) *köməkçi modal frazeoloji söz birləşmələri*; 8) *Nida frazeoloji söz birləşmələri*.

İsmi frazeoloji birləşmələrə adətərkibli frazeoloji birləşmələr və eləcə də *Substantivləşmiş ifadələr* daxil edilmişdir. İsmi frazeoloji söz birləşmələri iki planda araşdırılıb təhlil edilmişdir: a) *idiomlar və metaforik ifadələr*; b) *terminoloji ifadələr və düzəltmə adlar* (bu tipli ifadələrin frazeologiyaya daxil edilməsi mübahisəli olduğuna görə onların strukturu və modelləri barədə işdə geniş izahatlar verilmişdir).

Mühüm əlamətlərdən birinin fərqli olması terminoloji vahidləri elmi cəhətdən təyin edilmiş və formalaşmış frazeoloji vahidlərin içəri-sindən çıxarmağa imkan yaradır. Ona görə yeni tipli frazeoloji lüğət terminoloji söz birləşmələrini kənarda qoyaraq, yalnız frazeoloji vahidləri öz tərkibinə daxil edə bilər. Hər bir ixtisasın özünəməxsus terminoloji lüğəti olması daha da məqsəda uyğun hesab edilir (bu barədə təfəsilatı ilə dissertasiyanın 2-ci fəslində).

Fəli frazeoloji söz birləşmələri Azərbaycan və rus dillərində çoxluğu təşkil edir. Fəllə əvəz edilən sabit söz birləşmələri fəli frazeoloji vahidlər hesab edilir. Fəli frazeoloji birləşmələri iki yerə bölmək olar: a) metaforik idiomatik ifadələr (**tanrısına təpik atmaq; tamah dişini çəkmək; başının altına yastıq qoymaq; ağ cləmək** və s. b) adla felin birləşməsindən, komponentlərinin frazeoloji cəhətdən bağlı leksikləşmiş, tək bir sözlə əvəz edilən, bir məfhum ifadə edən, hazır vəziyyətdə təqlid edildiyinə görə frazeoloji və sintaktik vahidlərə yaxınlaşan sabit söz birləşmələri. Dildə sayı çox olan bu birləşmələri Azərbaycan dilində nominal – fel sabit söz birləşmələri adlandırmaq məqsədə uyğun olardı. Rus dilində A.R.Mordvilko (108)¹ bu birləşmələri “глагольноименное сочетание” adlandırır.

Bizim terminimiz ona görə özünəməxsus səslənir ki, Azərbaycan dili modelində ad komponenti əvvəldə, fel komponenti ondan sonra gəlir (risqə getmək), rus dilində isə əksinə – fel+ad (**идти на риск**).

Bu birləşmələr hər iki dildə predikativ semantikalı vahidlərdir. Fəli frazeoloji vahidlərin leksik xüsusiyyətləri dissertasiyada təfəsilatı ilə şərh edilmişdir.

Adyektiv frazeoloji vahidlərin leksik mənaları müxtəlif formalarda izah edilir: a) atributiv sifət və ya fəli-sifət dövriyyələrinin təsviri formasında (**ağlı başında; dillərə düşmək ağıl dəryası; yerə-göyə sığmamaq** və s. Rus dilində müqayisə et: **не ахти какой; с головой; звезды на небе хватает** и др.); b) predikativliyi bilinmək şərtilə atributiv sifət və ya fəli sifət dövriyyələrinin təsviri formasında: **sən (siz) deyən olsun; sərcəyə dönmək; dilini şirin cləmək** və s. Rus dilində müqayisə et: **без царя в голове; боек на чзык; на ходу подметки рвет** и др.

Adyektiv frazeoloji vahidlərin sayı hər iki dildə azdır.

Bəzən adyektiv frazeoloji vahidlərin izahı atributiv-predikativ sinonim sayılan komponent vasitəsilə həyata keçirilir, hətta fəli birləş-

¹ А.Н.Мордвилко. Очерки русской фразеологии. Из-во «Превенение». М., 1964.

ma ilə də əvəz edilə bilər: *elə bil arşın udub; yerində quruyub qalmaq* və s. Rus dili ilə müqayisə et: *гол как сокол; тяжел на подъем* и др.

Adverbial frazeoloji söz birləşmələri zərflə kimi hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildirir.

Konstruksiya üzrə adverbial frazeoloji birləşmələr müxtəlifdir: a) fəli bağlama ilə ismi birləşmələrdən yaranan frazeoloji vahidlər: *əlini ağdan qaraya vurmamaq – сложа руки “сидеть”; жаныны диниян тутмак – скрепя сердце “делать”;* və s. b) müqayisə və güzəşt bildirən bağlayıcılar vasitəsilə yaranan frazeoloji vahidlər: *elə bil suya batdı – словно в воду канул; elə bil zəncir qırıb qaçıb – словно с цепи сорвался; elə bil ovucunun içindədir – как на блюдечке* və s.

Statual frazeoloji vahidlər insanların halını və əhvalını təbiət hadisələrinin vəziyyətini ifadə edir; cümlədə xəbər rolunda çıxış edir (rus dilində bu “*категория состояния*” adlanır: *и без тебя тошно; стыдно у кого видно* и др.). Statual frazeoloji vahidin tərkibində şəxsi – predikativ sözlər durur: *baş gicəllənir – голова кружится; mənə çox xoşdur – мне очень приятно; vaxtı təlx olmaq – быть в кноском настроянии; ürəyim dağxır – тяжело на сердце* və s.

Komparativ sabit söz birləşmələrinə müqayisə semantikah təqlid olunan sabit dövriyyələr daxildir. Onlar sərbəst söz birləşmələri ilə sabit söz birləşmələri arasında xüsusi bir mövqe tutduğuna görə yarımqrup kimi semantik-grammatik təsnifə daxil olmuşuk. Bu söz birləşmələrinin tərkibinə: *guya, sanki, elə bil* (rus dilində *словно, как-будто, хоть*) müqayisə, *hərçənd* *madam (ki)* güzəşt bağlayıcıları; Azərbaycan dilində *kimi, təki, təhər* ədətləri (rus dilində həmin ədətlər *подобно* bağlayıcısı ilə əvəz edilir) daxil olur. Komparativ frazeoloji vahidlərdə həmişə birinci komponent əsaslandırılmış olur. Onun mənası müqayisənin mənası ilə uyğun gəlir və sabit frazeoloji söz birləşmələrinə aid etmək imkanı yaradır. Öz mənalari cümlə ilə müstəqim (qar kimi ağarpaq – *белый как снег*, nar kimi qırqırmızı – *красный как рак*) və məcazi mənada *elə bil* iynə üstündə oturub – *сидеть как на иголках*, *elə bil göydən düşüb – словно (как) с небы свалился (упал)* və s. olurlar.

Komparativ söz dövriyyələri istehza mənasında da işlədilsə bilər: *dəvənin boynu kimi düz, ac-susuz bəy balası kimi, elə bil divara deyir-sən* və i.ə.

Başqa frazeoloji vahidlərə baxmış sabit müqayisə söz birləşmələri son dərəcə milli xarakter daşıyırlar. Müqayisə et: *dəvəsi ölmüş* *ərəb –*

моряк с разбитого корабля; yağdan tükü çəkən kimi – как блины печь və s.

Komparativ söz birləşmələri mətn ilə sıx surətdə bağlıdır. Ona görə mətnin xarakterindən asılı olaraq, onlar semantik – qrammatik təsnifdə əsas kateqoriyalardan birinin (feli, zərfi, adyektiv, statual) qurupuna daxil olurlar və cümlədə onlara uyğun analogi sintaktik rolda çıxış edirlər.

Köməkçi və modal frazeoloji vahidlər heç bir əşya, əlamət və onlar haqqında məfhum ifadə etmir. Ona görə də semantik anlayış kimi deyil, qrammatik planda funksiya yerinə yetirirlər. Bu tip frazeoloji birləşmələr cümlə üzvü olmur və müxtəlif münasibət yaratmaq məqsədilə işlədilir. Onlar çox zaman məndən kənarda heç bir məna verməyən köməkçi söz birləşmələri kimi çıxış edirlər (onun müqabilində, bununla bərabər, ümumiyyətlə desək, onun ardınca, bununla belə və s.). Köməkçi və modal frazeoloji vahidlər Azərbaycan və rus dillərində eyni funksiya daşıyırlar və dildə tətbiq edilmə dairəsində onların arasında heç bir fərq yoxdur.

Nida frazeoloji vahidləri Azərbaycan və rus dilində nidanı əvəz edirlər. Lakin onları adlandıra bilmirlər və bununla da əsas kateqoriyalardan fərqlənirlər. Nida frazeoloji vahidləri başqa sabit söz birləşmələri kimi iki və daha artıq komponentlərin birləşməsi nəticəsində (buna bax!, başına söz qəhətdir!) eləcə də söz cümlələr (sabahın xeyiri!, sağ ol!, lənət şeytana! və s.) yaranırlar.

Bəlaliklə, frazeoloji materialın leksik-semantik aspektdə təsnif olunması dissertasiya işində geniş dairədə, axtarışatda isə daha konkret şəkildə şərh edilmişdir.

Birinci fəslin altıncı bölməsi frazeologizmin əsas əlamətləri və onların dəyişmə növlərinə həsr edilmişdir.

Frazeologiyanın dilçilikdə obyekt və onun müxtəlif növləri barədə çoxlu ziddiyyətli rəylər olsa da, bir fakt artıq təsdiq edilmişdir ki, frazeoloji vahidləri yaradan sabit söz birləşmələridir. Sintaksisdə söz birləşmələri formal qrammatik əlamətlərinə görə cümlədən fərqləndiyi kimi, müəyyən məqsədəuyğun istiqamətə yönəldilmiş bitmiş mülahi-zələri ifadə edən atalar sözü, zərb-məsəllər və aforizmləri də sabit söz birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır.

Adətən sərbəst söz birləşmələrinin frazeoloji birləşmələrlə əsas fərqi axıncının idiomatik olmasıdır. Belə fərqlənmə əlamətlərini nəinki qrammatik, eləcə də leksik-semantik cəhətlərində də asanlıqla görmək olar. Sərbəst söz birləşmələrini frazeoloji birləşmələrdən ayıran sərbəst

həddin aşkar etmək üçün bu əlamətləri bir-birindən ayırmaq vacib şərtlərdən biridir.

Frazeoloji vahidlərin leksik birləşmə meyarı qrammatik meyardan fərqli olaraq tamam başqa mənada tətbiq edilir. Bu onunla izah edilir ki, frazeologizmin əlamətlərindən başlıcaları obrazlılıq, təsirlilik, ifadəlilik naminə komponentlərinin məcazi mənada olmasıdır. Təsviri – ifadəli vasitələr yola gəlməz olurlar. Söz hər hansı bir müəyyən mənada təsirli ifadə vasitəsi kimi işlədilə bilər, lakin frazeoloji vahidlər başdan-başa obrazlı vahidlərdir.

Frazeologizmin tərkibində söz ümumi mənaya qaynayıb qarışaraq, söz vahidliyini itirir, lakin sintaktik əlaqəni saxlayır: çünki onsuz heç bir birləşməni – nə sərbəst, nə sabit, nə də frazeoloji söz birləşmələrini təsvir etmək qeyri-mümkündür və əksinə, leksik ayrılığın saxlanması ona sərbəst söz birləşmələrindəki, yaxud frazeoloji vahidlərin komponentlərinə gəlib çıxanadək genişlənmə imkanı yaradır, sözün leksik mənası sönür, başqa sözün köməyi olmadan məna ifadə etmək qabiliyyətini itirir. Sözün sərbəst və sabit söz birləşmələri yaratmaq bacarığını və ikincinin qarşılıqlı münasibətini əmələ gətirir.

Burada frazeologizmin sözlə ekvivalentliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Söz birləşməsinin sözlə eyni məna verməsi tezisnin düzgün olmaması onunla sübut olunur ki, əgər sözlə məhdudlaşmaq mümkün olsa idi, onda iki sözü birləşdirib söz birləşməsi əmələ gətirməyin lüzumu olmazdı: **razılıq vermək**, **xatıra salmaq**, **izinə düşmək** və s. kimi söz birləşmələrinin yerində təkə bir sözdən (**razılaşmaq**, **xatırlamaq**, **izləmək**) istifadə olunsa ildi, onda dilin frazeoloji materialı nitqimizi tautologizmlərlə (təkrarlama) mürəkkəb şəkllə salardı. Üslub nöqtəyinə nəzərinə, dəftərxana dilində desək, var əvəzinə hazırda mövcuddur, yox əvəzinə mövcud deyil kimi də işlədilir.

Frazeologizmləri sözün ekvivalenti hesab etməkdə çoxlu mühüm şərtlər unudulur, ona görə ki, frazeoloji vahidlərin çoxunun əsas əlamətləri olan ekspressivlik və emosionallıq inkar edilir. **Başdansovma yanaşmaq** – “diqqətsiz” və yaxud **kələfin ucunu itirmək** – “çaşmaq” mənalarında işlətsək, onda həmin frazeoloji vahidlərin xarakterizə etdikləri ifadəliliyi heçə endirmiş oluruq. Rus dilində müqayisə et: **спустя рукава** frazeologizminin leksik ekvivalenti “**небрежно, неаккуратно**” sözlərdir. **Darmadağın etmək** “pozmaq”, “uçurmaq” sözlərilə əvəz etsək, biz təsirli ifadələrdən al çıkmış oluruq. Nəticədə bu ifadələrə qarşı oxucuda yaranan reaksiyanı zəiflətməmiş oluruq. Bəlidir

ki, bədii poeziya və nəsrdə frazeoloji vahidi mürəkkəb sözlə əvəz etmək mümkündür, bu, adətən, qafiyənin tələbi və ya müəllifin xüsusi ifadəlik naminə adi danışq dilindən seçilməsinə can atmadığından meydana gəlir.

Ümumiyyətlə, bədii söz ustaları nitqin canlı təsirli və obrazlı olması üçün frazeologiyanın incilərindən istifadə etməyi seçirlər və işlətdikləri üslub çalarlarına uyğun ifadələrdə müəyyən dəyişmələr aparır və ya yeni hikmətli ifadələr yaradırlar.

Dissertasiyada Azərbaycan və xarici ölkə şair və yazıçıların əsərlərindən frazeoloji vahidlərin yaranması və dəyişmələrinə dair çoxlu misallar göstərilmişdir. Alim, şair və mütəfəkkirlərin yaradıcılığında frazeologizmlərin semantikalarının dəyişikliyə uğraması və müəyyən ədəbi janrda onlardan istifadə etmələri çox aktual məsələlərdən biridir. Həmişə məlumdur ki, leksik və frazeoloji vahidlərin seçimində şair, yazıçı və jurnalistlər adi danışq dilində sərbəst olurlar. Bu sərbəstlik frazeoloji vahidlərdə yumor, cinas qurma və başqa məqsədlər üçün müəyyən dəyişikliklər aparırlar.

Müəllifin fərdi üslubundan asılı olaraq, bu dəyişmələr bəzən geniş miqyasda olur və frazeoloji vahidin sarsılmaz sabitliyini pozur. Çox vaxt bu dəyişmələr yumorun təsirli çıxması naminə edilir. Məsələn, yeməxananın xörəklərinə irad tutmaq üçün "yeyəsən qaz otini, görəsən ləzzətini" ifadəsini dəyişdirərək "yeməmişən qaz otini, nə bilirsən ləzzətini" kimi verilməsi ("Poliqlot" qəzeti №15 (33), 10 noyabr 2002-ci il) ifadənin obrazlılığına xələl gətirmir.

Frazeoloji kartotekalarda yəqin ki, bu kimi dəyişmələr qeydə alınmalıdır, lakin müəllifin fərdi üslub qaydaları ilə yaranan frazeoloji vahidlərin lüğətə daxil edilməsi məsləhət görülmür.

Dissertasiyanın 2-ci fəslə "Frazeologiyanın təşəkkül tapma yolları" beş paragrafdan ibarətdir.

İkinci fəslin birinci paragrafında dilçilik elmində çox ziddiyyətli olan və tədqiqatçıların mübahisəsini doğuran terminoloji birləşmələr və düzəltmə adların frazeologiyaya münasibətindən bəhs edilir.

Terminoloji birləşmələrə iki-üç sözdən düzəldilmiş terminlər daxildir. Onların frazeologiyaya ilə münasibəti barədə dilçilik elmində iki müxtəlif mülahizə mövcuddur. Bunlardan düzəltmə terminlərin frazeologiyaya daxil edilməsi üstünlük yeri tutur. Bu fikir, birinci növbə

da, akademik V.V.Vinoqradovun¹ adı ilə bağlıdır o yazır: "Bütöv bir söz qrupu - ad funksiyasını daşıyan termin ayrıca araşdırılmalıdır. Termin dəqiq, dürrüst münasibətilə özünü doğrultan ibarə strukturu yaradır ki, bu da söz ekvivalenti olan birləşmədir".

Müləhizələrdən görünür ki, quruluşundan asılı olmayaraq, bütün düzəltmə adları frazeologiyaya daxil etmək olar, lakin məhdudlaşdırılmış dairədə. Birləşmələr əsaslandırılmış (motivləşmiş) şəkildə seçilir: **Sual işarəsi, şəfqət bacısı, təcili yardım maşını** və s. Məişət xarakterli ifadələr də frazeologiyaya daxil edilməkdə məhdud dairədə olurlar. Frazeologiya dairəsinə müəllif funksional semantika nöqtə-nəzərincə, vəzifəsi başqa əşya üzərinə keçməsi qovuşmaya keçməsi ilə şərtləşdirir. Məsələn: **Dəmir yol; istirahət evi**.

S.İ.Ojeqov da morfoloji birləşmələrin frazeologiyaya daxil edilməsinin tam əleyhinə deyil, məhdud dairədə daxil edilməsinin tərəfdarıdır².

Düzəltmə adların frazeologiya ilə münasibəti və frazeologiyanın təşəkkülünə dair dilçi alimlərdən O.S.Axmanova³, A.A.Potebnaya⁴, A.A.Reformatsiki⁵, A.Y.Smirnitski⁶, A.A.Şaxmatov⁷, L.V.Şerbanin⁸ fikirləri dissertasiyada geniş şərh edilmişdir.

Adi komponentlərdən birini xüsusi bir sahədə işlətdikdə, söz birləşməsi xüsusi bir dairə çərçivəsində tətbiq edilərkən frazeoloji vahidə çevrilməsi halları da baş verə bilər. Belə söz birləşmələrinin komponentlərindən biri terminoloji birləşməyə aid olur, məsələn: **bərabərlik işarəsi qoymaq; dondurulmuş nöqtədə durmaq; ümumi məxrəcə gəlmək** və s. Rus dilində: **сдвинуться с мертвой точки; иметь точку соприкосновения, прийти к общему знаменателю** и др.

Misallardan göründüyü kimi, terminoloji birləşmə dil inkişafının axınına qoşulan kimi özünü bir dil vahidi kimi aparır. Göstərilən bütün hallarda o təşkilatçı kimi çıxış edir. Məhz o "məhsulddar" əla-

¹ В.В.Виноградов. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. История советского языкознания. М., 1988, стр.358.

² С.И.Ожегов. О структуре фразеологии. Лексикографический сборник, №2, 1957, стр.51-52.

³ О.С.Ахманова. О разграничении слов и словосочетания. М., 1954.

⁴ А.А.Потебня. Старинные сборники русских пословиц. Харьков, 1985.

⁵ А.А.Реформатский. Введение в языкознание. М., 1955.

⁶ А.И.Смирницкий. Лексикография английского языка. М., 1956.

⁷ А.А.Шахматов. Синтаксис русского языка. М., 1939.

⁸ Л.В.Щерба. Опыт общей лексикографии из-во АН СССР №3, 1940.

mət daşıyıcısı kimi nitqdə eyni formada çox işlədildiyinə görə, söz birləşməsinin mənası bütövlükdə ona transformasiya edilir.

Nəticədə, demək olar ki, öz müxtəlif təbiətlərilə terminoloji birləşmə və frazeoloji vahidin dil sisteminə antoloji məzmunları tam ayırmayı mövqedə durur. Onlar müxtəlif keyfiyyətli dil elementləridir, onların sistem münasibətlərində şərti işlədilən yeni termini dilin leksik sisteminə müxtəlif münasibətdə xarakterizə etmək olar. Onların təbiətində müxtəliflik, zahiri görünüşündə isə oxşarlıq var.

Nəhayət qərara gəlmək olar ki, terminoloji vahidin frazeoloji vahid cərgəsindən çıxarmaq üçün müəyyən əsaslar vardır.

Ona görə də terminoloji vahidlərin və düzəltmə adların yeni tipli frazeoloji lüğətə daxil edilməməsi üçün iddia imkan yaranmışdır.

İkinci fəslin ikinci bəndində Azərbaycan dilçilik elmində frazeologiyanın vəziyyəti barədə müzakirələr aparılmışdır.

Azərbaycan dilində frazeologiya mövzusu keçən əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq sürətlə inkişaf dövrü keçirmişdir. Azərbaycan dilçi alimlərindən M.Hüseynzadə¹, S.Cəfərov², A.Qurbanov³, Ə.Orucov⁴, H.Bayramov⁵, B.Tahirbəyov⁶ və Ə.Hüseynzadə, H.Rəhimzadə⁷, Z.Əlizadə⁸, M.Tağıyev⁹, F.Hüseynovun¹⁰ əsərləri müfəssəl analiz edilmiş, frazeologiya sahəsinə aid bütün elmi məqalə və monoqrafiyalar nəzərdən keçirilmişdir. Təqdim etdiyimiz həmin işin qarşısında iki əsas səqsəd (Azərbaycan və rus frazeologiyasının qarşılıqlı analizi, izahlı frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri) qoyulduğuna görə, burada frazeologiyanın bütün obyektlərinin müqayisəsi şərh edilir, nəticədə isə leksikləşmiş frazeoloci vahidlərin izahlı lüğətinin yaranması prinsipləri müəllif tərəfində təfsir edilir.

Ona görə ikinci fəslin 3-cü, 4-cü və 5-ci bəndlərində hal-hazırda mövcud olan bütün leksikoqrafik vasitələr (lüğətlər, hikmətli sözlər,

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, ADU, B. 1954.

² S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin leksikası. ADU, B. 1958.

³ A.Qurbanov. Ümumi dilçilik, "Maarif", B. 1989.

⁴ Ə.Orucov. Azərbaycan dili izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. B., 1965, Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. B., 1976.

⁵ H.Bayramov. Azərbaycan frazeologiyasının əsasları. B., 1978.

⁶ B.Tahirbəyov və Ə.Hüseynzadə. Müxtəssər rusca-Azərbaycanca və Azərbaycanca-rusca atalar sözü lüğəti. B. 1983.

⁷ H.Rəhimzadə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində frazeoloji vahidlər haqqında F.A. xəbərləri, №2, 1981.

⁸ Z.Əlizadə. Atalar sözünün həyatı. B. 1978.

⁹ M.Tağıyev. Rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət. B. 1978.

¹⁰ F.Hüseynov. Русская фразеология, АИУ. 1977.

zərb-məsəllər) təhlil edilmiş və dissertasiyanın müəllifi tərəfindən lazımi tənqidi qeydlər aparılmışdır.

Dissertasiyanın 3-cü – tamamlayıcı fəslı “Frazeoloji vahidlərin sematizasiyası və frazeoloji izahlı lüğətlərin tərtibi prinsipləri” başlığı altında 5 paragrafdan ibarətdir. Həmin fəslin 1-ci paragrafı frazeoloji vahidlərin mənalərinin açıqlanmasına həsr edilmişdir. Frazeoloji vahidlərin leksik mənaləri aydın deyilsə, onun dildə daşdığı semantik-qrammatik funksiyaları açıqlanmayıbsa, nitqdə işlədilən üslubi mənə çalarları aşkar edilməyibsə, izahlı lüğətin mahiyyəti və tərtib edilmə prinsipləri barədə konkret bir fikir yürütmək yəqin ki, çətin olar.

Frazeoloji vahidin leksik mənası onun ən əsas təyinedici əlamətidir. Həmin əlamətin açıqlanması müxtəlif tipli lüğətlərin tərtibində semantik cəhətdən frazeoloji materialın genişləndirilməsi, məhdudlaşdırılması barədə izahlı lüğətlərin, ikidilli və başqa sözlüksözlüklərin yaranma zəruriyyətindən meydana gəlir.

Müxtəlif tipli frazeologizmlərin leksik mənasının izahı, əvvəla, hər bir frazeoloji vahidin təklidə mənasının açıqlanmasına, ikinci, yəqin ki, sözdən fərqli olaraq, frazeologizmin özünün leksik mənasının təyin edilməsində düzgün təsəvvür yaranmasına yardım edir. Lüğətlərdə frazeoloji vahidlərin leksik mənalərinin izahında təxminən aşağıdakı göstərişlər nəzərə alınmalıdır:

1. İsmi frazeoloji birləşmələrin hər iki dildə ismi təsəvvür dövriyyəsilə izah edilməlidir. (gec gəlib tez öyrənən – из молодых да ранних; aləmin bici – гусь лапчатый və b.)

2. Fəli frazeoloji vahidlərinin mənalərinin açıqlanması hər iki dildə məsdər dövriyyəsi təfsiri və ya tərcümə olunan dildə ona adekvat ekvivalent tapılması üsulu ilə izah edilir. (böhtan atmaq – обливаться грязью; dünyasını dəyişmək – сыграть в ящик və b.)

3. Adyektiv frazeoloji vahidlərin mənalərinin açıqlanması frazeologizmin predikativ formasını ifadə edən atributiv sifət və fəli sifət birləşmələrinin təsviri formasında izah etmək yolu ilə (Gor əzabı çəkmək – как смертельные муки; xoruz səsi eşitməmiş – с иголочки və s.)

4. Statual frazeoloji birləşmələrin mənalərində insanların əhval-ruhiyyəsi ifadə edildiyi üçün izahı cümlədə daşdıqları funksiyaya görə aydınlaşır (ağacı olindən düşmək – потерять опору; ağzından od yağdırmaq – Метать громы и молнии və s.)

Köməkçi frazeoloji birləşmələr sözlər arasında rabitə yaratma funksiyası əsasında mənaləri açıqlanır.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı frazeoloji vahidlərin sinonimik formalarının tətbiqinə həsr edilmişdir.

Əgər leksika sahəsində polisemiya hadisəsi qəbul edilmiş faktdırsa, frazeologiya dairəsində çoxmənalıq bəzi tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmir. Bu barədə A.İ.Yefimov yazır: "Frazeoloji vahidlər üçün çoxmənalıq xarakterik cəhət deyil, onların eyni mənalara yaranması; mətndən asılı olaraq, obrazlı semantik məna variantlığını qəbul etmir"¹.

Bu məsələnin həll olunması ilə əlaqədar, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində sözün bütün mənalara ayıqlandığı kimi, çoxmənalılıq leksika və frazeologiya sahəsində müxtəlif cür baş verdiyi də göstərilməlidir.

Frazeoloji vahidin semantik və qrammatik quruluşunun mürəkkəbliyi onun müxtəlif mənalarda işlədilməsinin imkanlarını məhdudlaşdırır. Beləliklə, çoxmənalılıq frazeologizmlərin hamısına qismət olar. Terminoloji xarakterli frazeoloji vahidlər çoxmənalı ola bilməzlər.

Frazeologizmin sinonim formalarının tətbiq edilməsində aralıq variantların olmaması eyni frazeologizm-sinonimlərin yaranmasına gətirib çıxarır (ağlına gələni danışmaq – ağlına gələni demək – ağlına gələni söyləmək) "Məntiqsiz cəfəngiyat söyləmək" mənasında götərsək, bunlar eyni frazeoloji vahidin müxtəlif formalarıdır. Burada yalnız komponentlər variantlaşır.

3-cü fəslin 3-cü paragrafı frazeoloji vahidlərin nitqdə ifadə funksiyalarından bəhs edir.

Frazeoloji vahidlərin əlavə funksiyaları söz birləşmələrində təqlid edilən prosesini yaradan amillərindən ibarətdir. Frazeoloji nitqdə rol yalnız nominativ və kommunikativ funksiyalarla məhdudlaşmır. Nitqdə frazeoloji vahidlər daha əlavə funksiyaları da yerinə yetirirlər:

1. Nitqi daha obrazlı və ifadəli edir.
2. Nitqi yığcamlaşdırır.
3. Nitqə ekspressiv-emosionallıq rəngarəngliyi verir.
4. Nitqdə qiymətli ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarmağa (geniş həyatı ümumiləşdirmə) imkanı yaradır.
5. Nitqi terminoloji dəqiqliklə təmin edir.
6. Nitqdə sözlərin mənacə yığınının, birləşməsinin yüngülləşdirir.

Beləliklə, frazeoloji vahid əsas dil funksiyasından başqa əlavə funksiyalar əldə etməklə nitqi zənginləşdirən və ondan istifadə etməyi əsaslandıran ümumişlək söz birləşmələrini təqlid edilən birləşmələrin arasına daxil edir.

¹ А.И.Ефимов. Стилистика русского языка, изд. по "Просвещению", М., 1969, стр.231.

Həmin bu paraqrafda frazeologizmin nitqdə əlavə funksiyaları barədə müfəssəl surətdə şərhlər verilmişdir.

3-cü fəslin 4-cü paraqrafı frazeoloji lüğətin tərtibinə hazırlıq mərhələsinə həsr edilmişdir. Lüğətlərin tərtibi kartotekaların hazırlanması dövründən başlanır.

Hələ 20-ci əsrin 30-cu illərində müasir rus ədəbi dili lüğətinin təşkili barədə V.İ.Çernşev yazırdı: "Lüğətin yaranmasını ədəbi və elmi mənbələrdən götürülmüş hərtərəfli məhiyyətli materialın dolğun kartotekaları əsasında həyata keçirmək olar"¹.

Lüğətlərin tərtibi və onların keyfiyyətləri barədə məşhur leksikograf S.İ.Ojeqov: "Yalnız bədii və qeyri-bədii ədəbiyyatdan, müəllifləri nəzərə alaraq, götürülmüş zəngin materialla dolu kartotekalar bütün lüğətlər üçün möhkəm baza yarada bilər"².

Geniş xüsusi kartotekaların yaradılması barədə F.R.Filinin³də göstərişləri diqqətəlayiqdir.

Kartoteka lüğətin tam və əsas bazası hesab edilir. Bundan başqa, kartoteka semantika, leksika və qrammatika sahələrində müxtəlif lingvistik işləri icra edir, fundamental əsərlərin yazılmasında onun materialından istifadə edilir.

Lüğət kartotekalarının əsasını, adətən, yazılı mənbələr təşkil edir. Onlarda ədəbi dilin leksik tərkibi, onun müasir normaları, dəyişməsi, variantlaşma və s. əks etdirilir.

Lüğət kartotekalarının qarşısında qoyduğu məqsəd mənbə kimi bütün üslub və müxtəlif janrların cəlb edilməsini tələb edir. Bu müxtəlif dövrdə dilin vəziyyətini əks etdirmək üçün vacib məsələdir. Kartotekaların mətnləri qənaətbəxş olmalıdır, yəni xalqın həyat və yaradıcılığını, elm və texnikanın inkişafını real surətdə göstərməlidir. Onlar dilçilik elminin nöqtəyi-nəzərincə əsaslandırılmalı, yəni Azərbaycan dilinin ictimai funksiyası bütün dairələrdə inandırıcı surətdə təfsir edilməlidir.

Lüğətlərin tərtibində anketləşdirmə üsulu da mühüm yer tutur. Bu üsul çoxlu miqdarda dil təmsilçisi ilə təmasda olmağa vadar edir və yazılı mənbələr vasitəsilə toplama imkanlarından kənarda olan faktları əhatə edir. Bu üsuldan "Azərbaycanca-Rusca frazeologiya lüğəti"nin tərtibçisi Ə.Orucov və "Rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət"nin tərtibçisi M.Tağıyev geniş surətdə istifadə etmişlər.

¹ В.И.Чернышев. Избранные труды. из-во "Мысль" Т.И. М., 1970 стр. 344

² С.И.Ожегов о трех типах словарей русского языка ВЯ. 1952 №9, стр.96

³ Ф.П.Филин о новом словаре русского языка. из-во АН СССР. 1963 стр.182

Anketləşdirmə üsulu dialektologiya sahəsində də tətbiq edilir. Əvvəlcədən müəyyən dərəcədə dil faktları ilə bağlı proqram və ya suallar tərtib olunur. Əgər anketləşdirmə müntəzəm davam etdirilirsə, şifahi nitqin analizi vasitəsilə dil hadisələrinin dəyişməsi barədə dəqiq nəticələr əldə etmək olar, ələxüsus yazılı mənbələrdən alınan informasiyalardan.

Müasir lüğət kartotekasının vəzifəsi müəyyən mənbə dövriyyələrindən təkcə sitat toplamaq deyil.

Lüğətdə frazeoloji vahid tam dəqiq yüksək dərəcədə dolğun müxtəlif aspektdə olan məna çalarlarının aydınlığı ilə bərabər dilin tarixi, leksikologiyası üslub və sintaksisi cəhətdən zəngin informasiya malik olmalıdır.

Bu paragrafda lüğətin tərtibində əsas prinsiplər (titul və ya sərlöv-hə, frazeologizmlərin mənalарının açıqlanması, frazeologizmin qrammatik xüsusiyyətləri, frazeologizmin üslub xüsusiyyətləri, təsdiqləndirici sitat – misalların seçilməsi, frazeoloji sitatın vəzifəsi, tarixi arayış, biblioqrafik arayış, frazeoloji lüğətin tərkibinə frazeologizmin sinonimlərin daxil edilməsi) təfəsilatı ilə şərh edilmişdir.

3-cü fəslin beşinci – (axıncı) paragrafında lüğətdə frazeoloji vahidlərin yerləşdirilməsi və düzülüşü qaydaları verilmişdir.

Frazeoloji mənbələrin nəzərdə tutulmuş lüğətdə yerləşdirmə üsulunun lüğət mətninin özünün həcmi, mahiyyəti və xarakteri əvvəlcədən təyin edir. Hər frazeoloji vahidin ayrılıqda hərtərəfli və müxtəlif cəhətlərdən xarakterizə edilməsi prosesi olduqca mürəkkəbdir. Frazeoloji vahidin mənasının açıqlanması, onun qrammatik və üslubi cəhətdən xarakteri çoxlu misallarla təsdiq edilməlidir.

Variantlaşan frazeoloji vahidlərin bir mətnə birləşməsinə leksik-qrammatik hadisələr və sözdüzəltmə halları da səbəb ola bilər.

Frazeologizmin lüğətdə yerləşdirilməsində müəyyən şərtlərə riayət etmək lazımdır:

1. Frazeoloji vahidlərin semantik baş komponentinə əsaslanaraq, lüğətdə yerləşdirilməsi məsləhət görülmür, ona görə ki, həmin qayda süni surətdə frazeologizmin əsas əlamətlərindən biri olan bütövlüyü parçalayır.

2. Frazeologizmin qrammatik baş komponentinə istinad edərək, lüğətə daxil edilməsi də düzgün hesab edilmir, çünki yalnız frazeoloji vahidin leksik-qrammatik xarakteri onun quruluşu ilə tam uyğun gəldikdə qrammatik baş komponentini təyin etmək mümkündür. Frazeoloji vahidlərin çoxunda bu münasibət yoxdur.

3. Birinci komponenti nəzərə alaraq, frazeoloji vahidi lüğətə daxil etmək də qeyri-məqbul hesab edilir, çünki a) birinci komponent fakü-

İtativ ola bilər; b) leksik variantı ola bilər, digər tərəfdən bu cür düzlülüş frazeologizmlərin hər hansı bir qrupunun mövcud olmasını inkar edir.

Frazeoloji vahidlərin vokabula (lüğətdə baş söz) üzrə lüğətdə yerləşdirilməsi də əlverişli deyildir, ona görə ki, komponentlərdən sünü frazeoloji vahid quraşdırmaq müsbət nəticə verə bilməz.

Məsələn, **qolu bağlı; qulp bağlamaq, quşqun təklifi** və s. kimi söz birləşmələrindən bu və ya digər söz formaları düzəltmək və onun altından frazeologizm yerləşdirmək yəqin ki, oxucuya frazeoloji vahidin axtarılmasında kömək edə bilməz.

Frazeologizmin işlənilib hazırlanma yerini təyin etmək üçün aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmaq lazımdır:

1. Əgər frazeoloji vahid quruluşca söz birləşməsidirsə, sözlükdə ifadə yerini quruluşu təşkil edən komponentdə tapar. Məsələn: **qımına çəkmək** frazeologizmində “qımına” sözündə; **qılınca** keçirmək “qılınca” sözündə; **qızıl bahasına** “qızıl” sözündə; **qaraçılıq etmək** ifadəsində “qaraçılıq” sözündə və s. Rus dilində **до мозга костей** – “Мозга” **сустя** **рыка** – “сустя” **мелко плавать** – “плавать” и др.

2. Əgər frazeologizmin quruluşca cütlərkibli cümlədirsə, onda ifadənin hazırlanma yeri cümlənin mübtədasının üzərinə düşür. Məsələn: **umumi dil tapmaq** – “dil” komponentinə, **baş əymək** – “baş”, **bel bağlamaq** – “bel” və s.

3. Əgər frazeologizmin təktərkibli cümlə modeli üzərində qurulubsa, frazeologizmin işlənilib hazırlanma yerini cümlənin baş üzvündə axtarmaq lazımdır. **dünya dar gəlmək** “gəlmək”; **döşünə basmaq** – “basmaq”.

4. Əgər frazeologizmin quruluşca bir neçə həmcins üzvlərin birləşmə formasıdırsa, frazeologizmin işlənilib hazırlanma yeri həmcins üzvlərin birincisinin üzərinə düşür: **nə ətdir, nə balıq** – “ət”; **nə ölüyə hay verir, nə diriye pay** – “ölüyə”.

5. Komparativ frazeologizmlərdə hazırlanma yeri strukturu təşkil edən komponentin üzərinə düşür: **elə bil göydən düşüb** – “göydən”; **sanki dünyanı bağışlayıblar** “dünyanı” və s.

Frazeoloji lüğət bir seriyə frazeoloji vahidin əlifba göstəricisi ilə müşayiət edilməlidir.

Dissertasiyada qoyulan məqsəddə yekun vuraraq aşağıdakı nəticələr çıxarmaq olar.

1. Azərbaycan dilinin frazeologiyası böyük tarixi yol keçmiş çox zəngin frazeoloji ehtiyata malikdir, lakin leksikoqrafik aspektdə bu ehtiyat toplanıb sistemləşməmiş və müfəssəl surətdə işlənilib başa çatdırılmamışdır.

2. Sərbəst söz birləşmələrini sabit söz birləşmələrinə gətirib çıxaran və onları biri-birindən fərqləndirilən ilk mərhələ frazeologizmlərin yaranmasıdır.

3. Sabit söz birləşmələrinin sərbəst söz birləşmələrindən və sözdən fərqi konkret misallarla dəqiqləşdirilmiş, sabit söz birləşmələrinin əla və məna çalarları (parlaqlıq, təsirlik, obrazlılıq) xüsusən qeyd edilmişdir.

4. Azərbaycan və rus dillərində ad+fel və yaxud fel+ad modeli söz birləşmələri üzərində dərinlən tədqiqat işi aparılmış və onların milli xarakter daşması qeyd edilmişdir. Azərbaycan dilində ad komponentinin öndə gəldiyinə görə onlar üçün xüsusi termin – “Nominal-feli söz birləşmələri” adı müəllif tərəfindən verilmişdir (Rus dilində “*сложно – именное сочетание*”). Bu isə sərbəst söz birləşməsinin sabit söz birləşməsinə və frazeoloji vahidlərin yaranması və inkişafı yolunu – frazeologizmə keçid yolunu aşkar edir.

5. Sərbəst və sabit söz birləşmələrinin zahirən biri – birindən seçilməsi birləşmənin semantizasiya yolu ilə daxili mənası aydınlaşdırılır. Məsələn, yol vermək – “*позволить*”; yol vermək – “*дать дорогу*”.

6. Dissertasiyada söz birləşməsinin hazır vəziyyətdə frazeologiyaya daxil olması hallarına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn: baş sındırmaq, boş yerə atılıb düşmək və s.

7. Azərbaycan dilində tam bölünməz, lakin mənalı əsaslandırılmış olan (göz yummaq, qərar vermək) söz birləşmələri barədə də danışılır ki, bu da frazeoloji materialın müxtəlif aspektdə (semantik, genetik, üslubi) aparılmasından xəbər verir.

8. Frazeoloji material leksik-qrammatik aspektdə 8 kateqoriyaya ayrılmış və hər iki dildə (Azərbaycan və rus dillərində) istər qrammatik, istərsə də semantik cəhətdən əsaslandırılmışdır.

9. Frazeologiya aləminin ən əsas mahiyyəti frazeoloji birləşmələrin leksik mənalılarının açıqlanması prosesidir ki, o da xüsusi başlıq altında (“Frazeoloji vahidin leksik mənalıları”) dissertasiyasının birinci fəslin dördüncü bölməsində verilmişdir.

10. Frazeologizmin obrazlılıq problemi; ifadələrin metaforikləşməsi, məcazi mənada işlədilən frazeoloji vahidlərin mənalının açılması sahəsində də tədqiqatda müəyyən araşdırmalar aparılıb, nəticələri təhlil edilmişdir. Məsələn, *əl çəkmək* – “остовлять в покое”; *nə ölüdür nə diri* – “ни рыба, ни мясо” və b.

11. Frazeoloji materialın leksik semantik analizi frazeologizmin müxtəlif mənalarda işləndiklərini təsdiq edir ki, bu da dissertasiyada öz əksini tapmışdır.

Göstərilən qruplar ifadə etdikləri anlayışda söz birləşmələrini təmsil edir. Hər iki dildə aparılan bu müqayisəli analiz frazeoloji vahidlərin geniş miqyasda və hərtərəfli öyrənilməsinə səbəb olur ki, bu da lüğətə daxil edilməsi hər bir vahidə fərdi yanaşma imkanı yaradır.

12. İsmi frazeoloji vahidlərin təhlilində terminoloji birləşmələrə xüsusi yer ayrılmışdır ki, onların frazeoloji lüğətə daxil edilməsi dəqiqlik, diqqətlə yanaşma tələb edir, daha doğrusu bəziləri (təcili yardım, xüsusi çəki, dəmir yol) lüğətə daxil edildiyi halda, məişət xarakterli düzəltmə adlar məhdudlaşmış halda daxil edilir. Düzəltmə terminlərin lüğətə daxil edilməsinin (A.A.Reformatski, 123)¹ və əleyhinə (B.A.Larin, 103)² olan alimlərin tutduğu mövqe tədqiqatda geniş surətdə şərh edilmişdir.

13. Fəli frazeoloji vahidlərin leksik xüsusiyyətləri və yaranma üsulları 10 müxtəlif bölmədə təfsir edilmişdir (hansı mənbədən yaranması, komponentlərinin dəyişməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə omonimlik təşkil etməsi, əmələ gəldiyi söz birləşmələri ilə əlaqənin itirilməsi, məna bütövlüyü nəticəsində yeni ifadələrin yaranması və s.).

14. Leksik-qrammatik təsnifdə adyektiv, adverbial və statual frazeoloji vahidlərin hərəsi ayrı – ayrılıqda öz yerlərini tutmuş və onlara aid olan frazeoloji vahidlərin yaranması, leksik mənası və qrammatik forması aşkar edilmişdir.

15. Köməkçi frazeoloji vahidlər və nida frazeoloji vahidlər də təsnifdə öz qanuni yerlərini tutmuş və təsnifdən kənarda qalmamışlar. Demək olar ki, frazeoloji material hər iki dildə semantik-qrammatik təsniflə tam əhatə dairəsində olmuşlar.

16. Komparativ frazeoloji birləşmələrin (müqayisə sabit söz dövriliyi) məna çalarları, funksiyaları çox maraqlı və özünəməxsus olduğundan, onları yarımqrup kimi təsnifə daxil etmişik. Beləliklə, əsə-

¹ А.А.Реформатский. Введение в языковедение 1955.

² Б.А.Ларин. Очерки по фразеологии, ЛГУ, 1956, стр.218.

rin giriş hissəsində və birinci fəslində apardığımız tədqiqat işlərinin gedişini və onlardan alınan nəticələri müxtəsər şəkildə şərh etdik və onu da əlavə edə bilərik ki, frazeoloji vahidlərin fəal işlədilməsi Azərbaycan ədəbiyyatı və xarici ölkə ədəbiyyatının klassiklərinin (Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli Tsetseron, Zülali, A.S.Puşkin, Qasımbay Zakir, M.Ə.Sabir, S.Vurğun və b.) əsərlərində müşahidə edilir.

17. Dissertasiyada Azərbaycan dilçilik elmində frazeologiyanın müasir dövrdə vəziyyətindən bəhs edilir. Müəllif frazeologiya məfhumunun dilimizə keçmə tarixcəsinə dair öz fikrini söyləmiş və hal – hazırda respublikada frazeologiya sahəsində aparılan işlərin nəticələrini şərh etmişdir.

18. Dissertasiyada frazeoloji vahidin semantizasiyasından və lüğətlərin tərkibi prinsiplərindən bəhs edilir. Frazeologizmin mənə çarları, üslub xüsusiyyətləri nitqdə icra etdiyi funksiyası tam açıqlandıqdan sonra, lüğətdə onu düzgün təfsir etmək mümkündür. Ona görə də frazeoloji vahidin mənasının açıqlanmasında ilk addım leksik-qrammatik kateqoriya qruplarına əsaslanaraq, frazeoloji vahidin semantizasiya edilməsidir.

19. Lüğətin tərtibində vacib, ağır zəhmət tələb edən iş kartotekaların hazırlanması prosesidir ki, bu barədə əsərdə müfəssəl izahatlar verilmişdir.

Kartotekaların hazırlanmasında görülmə işlərin məzmunu barədə tədqiqatda lazımı göstərişlər tövsiyə edilmişdir.

Kartotekaların ən mühüm məsələlərindən biri – tərkibə bədii ədəbiyyat nümunələri, şer və dramaturgiya əsərlərindən götürülmüş mətnlərin daxil edilməsidir. Bu barədə lüğətçilərin qarşısında qoyulan əsas məsələlərin konkret olaraq məzmunu əsərdə şərh edilmişdir.

Əsərdə anketləşdirmə üsulunun mahiyyəti və ondan istifadə etmə qaydaları barəsində izahatlar var. Anketlərin analizindən dəqiq nəticələr əldə etmək olar, nəinki yazılı mənbələrdən alınan informasiyalardan.

Lüğət kartotekalarına keçirmək üçün əsas mənbələr qeydə alınmalıdır. Frazeoloji vahidlərin mənbələrdən götürülməsi və tam qeydiyyatı alınması, onun müxtəlifliyi, nitqdə işlədilməsinin təfsiri vacib şərtlərdən biridir. Əsərdə məşin üsulu ilə də kartotekaların seçilməsi barədə fikir irəli sürülür ki, bu da müasir dövrümüzün vacib məsələlərindən biridir.

20. Frazeoloji vahidlərin kartotekalara daxil edilməsində üslubi cəhətləri də unutmamaq olmaz. Ona görə də lüğət üzrə aparılan işlərdə

xüsusi kartotekaların tərtib edilməsi tələb olunur. Kartotekalar üçün seçilmiş vahidlərin üslub cəhətləri nəzərə alınmalıdır (bədiî nəsr, poeziya, elmi və elmi-populyar əsərlər, xüsusi işgüzar sənədlər, dövrü ədəbiyyat və s.). Seçmə prosesini aparan şəxs hər vahid üçün əlavə olaraq analiz aparılmalıdır.

Frazeoloji materialın seçimi məqsədyönlü olmalıdır. Lüğət kartotekası obyektivləşmə prosesini və gələcəkdə frazeologizmin analizinə şərait yaratmasını öz üzərinə götürür.

21. Hansı frazeoloji vahidlərin lüğətə daxil edilməsi barədə, deyə bilərik ki, söhbət nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsindən gedirsə, bütün ümumişlək, lingvistik elmində frazeoloji vahid kimi tanınmış birləşmələr, izahlı frazeologiya lüğətinə daxil edilməlidir.

22. Lüğətin tərtib edilmə proyektində ona daxil ediləcək mətndə aşağıdakı punktlar nəzərdə tutulmalıdır: 1) titul vərəqəsi; 2) frazeoloji vahidin mənasının açıqlanması; 3) frazeologizmin grammatik səciyyəsi; 4) üslub xarakteri; 5) tarixi – etimoloji arayış; 6) frazeoloji vahidi təsdiq edən sitatlar; 7) lüğətdə frazeoloji vahidin izahı üçün bibliografik arayış (ədəbi mənbə); 8) frazeoloji vahidin üslub xüsusiyyətlərini təyin etmək üçün ona sinonim tapmaq.

23. Lüğətdə frazeoloji vahidlərin yerləşdirilməsi və düzülüşü qaydalarına xüsusi yer ayrılmışdır ki, bu da lüğətin tərtib etmə prinsiplərinə yekun vurma mərhələsini səciyyələndirir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları qısa, yığcam şəkildə qeyd etdiyimiz həmin "Notica"-da ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı dissertantın aşağıdakı əsərləri nəşr olunmuşdur:

1. О некоторых трудностях в усвоении русских фразеологических единиц учащимся Азербайджанской школы и путях их преодоления. Методический журнал "Русский язык и литература в Азербайджанской школе" №8, 1974, стр. 15-20.

2. "Полезный и нужный..." рецензия на "Русско-Азербайджанской фразеологического словарь" проф. М.Тагиева, журнал "Русский язык и литература в Азербайджанской школе" №10, (206), 1974, стр. 91-95.

3. Respublika ali məktəblərinin rusdilli qruplarında aparılan frazeoloji işlər barədə. (Məruzə). Respublika elmi-praktik konfransın materialları, 2001-ci il, s. 15-18.

Сопоставление Азербайджанской и русской фразеологии и принципы составления фразеологических словарей

Р Е З Ю М Е

Диссертация посвящена сопоставлению фразеологических систем Азербайджанского и русского языков и принципам составления фразеологических словарей. Она состоит из введения трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В введении обосновывается актуальность исследованной темы, излагается объект и предмет исследования, новизна исследования, методы, теоретическое и практическое значение данного исследования.

Первая глава диссертации посвящена рождению фразеологии и ее краткой истории. В этой же главе делается попытка классифицировать фразеологический материал по семантико-грамматической категории, а также касаться вопроса объекта и объема фразеологии как лингвистической дисциплины.

Вторая глава диссертации посвящена вопросу становления и развития фразеологии, а также состоянию ее в Азербайджанской лингвистической науке.

В третьей главе диссертации говорится о раскрытии значений фразеологических единиц а также о необходимости создания толковых фразеологических словарей.

Особое внимание в диссертации обращено подготовительной работе по составлению фразеологических толковых словарей. В диссертации подробно изложены принципы составления словарей и их размещения в словарях фразеологических единиц.

Работа завершается заключением, где конкретно комментируются возможности употребления фразеологических единиц в различных ситуациях в зависимости от контекста и излагаются принципы составления словаря. Основной целью диссертации было сопоставить фразеологический состав двух языков (Азербайджанского и русского) и определить принципы составления фразеологического словаря. Поставленная в данной работе цель, в основном достигнута.

В конце диссертации излагается список использованной литературы.

SUMMARY

On Compiling the Azerbaijanian and Russian Phraseology and the Principles of Compiling Phraseological Dictionaries.

The dissertation has been devoted to the phraseological systems of the Azerbaijanian and Russian languages and to the principles of compiling the phraseological dictionaries. It consists of an introduction, three chapters, conclusion and the list of used literature.

In the Introduction the actuality of the investigated theme has been substantiated, the object and the subject of the investigation, scientific innovations in the investigation, methods of investigations, theoretical and practical significance of the dissertation have been stated.

The First Chapter of the dissertation has been devoted to the origin of the phraseology and its brief history. Attempts to classify phraseological materials on the semantico-grammatical categories, and also the issues relating to the object and volume of phraseological materials as a linguistic subject study have been made in this chapter too.

The Second Chapter of the dissertation has been devoted to the issue of formation and development of phraseology and also to its role and functions in the Azerbaijanian linguistic science.

The Third Chapter of the dissertation deals with the revealing of the meaning of the phraseological units and also with the necessity to create explanatory dictionaries.

Specific attention in the dissertation has been given to the preparatory work in compiling phraseological explanatory dictionaries. In the dissertation the principles of compiling dictionaries and distribution of lexical units in the dictionaries have been stated in details.

The work ends with the Conclusion, in which the possibilities of the usage of phraseological units in different situations depending on the context and the principles of compiling dictionaries have been specifically explained. The main goal of the dissertation is to compare the phraseological composition of the two languages (Azerbaijani and Russian languages) and determine the principles of compiling the phraseological dictionaries. The goal put forth in the dissertation has been basically attained.

The dissertation has been crowned with the list of literature used in writing the dissertation.

На правах рукописи

БАХШИЕВ ГАСАН ГУСЕЙН оглы

СОПОСТОВЛЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И РУССКОЙ
ФРАЗЕОЛОГИИ И ПРИНЦИПЫ СОСТАВЛЕНИЯ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ

10.08.19- Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
филологических наук